

مرمت و احیای بناهای قدیمی در بافت های سنتی نمونه موردی مرمت و احیای سرای همدانی ها در بازار قم

زهرا دانش شهرکی^{1*}، فاطمه سعیدی²

1- دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت ساخته ها دانشگاه پارس، zdanesh2013@gmail.com

2- دانشجوی کارشناسی معماری دانشگاه قم، mah3628@gmail.com

چکیده

مرمت معماری، شاخه ای از هنر معماری است که بر پایه ی شناخت و مطالعه ی بناها و بافت های تاریخی به احیای فضاهای تاریخی به لحاظ کالبدی، ساختاری و عملکردی می انجامد. بناهای موجود در بافت ها به لحاظ احراز هویت و تجلی فرهنگ و باورها و اعتقادات و رفتارها و مناسبات اجتماعی آن بافت از اهمیت زیادی برخوردارند. در مقاله ی پیش رو به صورت نمونه موردی سرای همدانی ها متعلق به دوره ی قاجار، واقع در بافت سنتی بازار قم، مورد مطالعه قرار گرفته است. بازار قم با توجه به اهمیت یافتن روز افزون مذهبی، اجتماعی و اقتصادی شهر، در راسته بازار نو و در امتداد گسترش بازار کهنه به طرف دروازه علیخانی شکل گرفت و سرای همدانی ها و چند سرای دیگر در قلب بازار نو شکل گرفت. بازسازی سراها به عنوان فضایی پرتانسیل در شهر در قالب طرح راهبردی ساختاری و اتصال آن به بافت، در حفظ و احیای بافت تاریخی و حیات کالبدی بنا می تواند موثر باشد. در بافت تاریخی بازار قم به عنوان یک سرمایه ملی (مادی و معنوی) چند سرای فعال و نیمه فعال وجود دارد. سرای همدانی ها یکی از این بناها می باشد که ساختار باقیمانده ی بنا نیز در حال تخریب است. این تحقیق، پس از شناخت بنا، به بررسی عارضه های ایجادشده و دلایل آن و درمان های احتمالی پرداخته و سپس طرح احیای بنا با توجه به قابلیت های فضایی و کالبدی و با تعریف کاربری صحیح و در خور بنای مورد نظر ارائه شده است تا از این طریق علاوه بر رفع نیازهای جامعه و تغییر دیدگاه ساکنین بافت نسبت به بناهای قدیمی، موجبات حفاظت از بنا را نیز فراهم آورد. روش تحقیق این نوشتار از جهت هدف: کاربردی و از جهت روش: توصیفی، تحلیلی و روش گردآوری داده ها: کتابخانه ای و میدانی و روش تجزیه و تحلیل: کیفی می باشد.

واژه های کلیدی: حفاظت و مرمت ابنیه ی تاریخی، بازار قم، سرای همدانی ها ، احیا

مقدمه

اگرچه مقابله با روند سریع تغییرات کار ساده‌ای نیست اما از طریق مطالعه و تحلیل معماری و شهرسازی قبل از مدرن، می‌توان مزایای فراموش شده فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و اخلاقی آن‌ها را بازنمایی و معرفی نمود. کمترین فایده این گونه تلاش‌ها، حفظ میراث پیشینیان و فراهم نمودن حق انتخاب‌های بیشتر برای آیندگان است.

بازارهای سنتی ایران یکی از نمونه‌های بسیار مناسب برای بازنمایی مزایای معماری ایرانی است، نمونه‌هایی کامل از سبک زندگی پرنشاط و چند بعدی ایرانی که توامان پیوند عمیقی بین حوزه اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، اعتقادی، اخلاقی و خانوادگی ایجاد می‌کند. یکی از اندام‌های بسیار پرکاربرد و فعال در بازارهای سنتی سراها هستند، امروزه اغلب سراها در بازارهای سنتی دچار عارضه‌های جدی شده‌اند.

این پژوهش بدنبال آن است که «سرای همدانی‌ها» را به عنوان یکی از این‌بیه تاریخی در حال تخریب مورد مطالعه قرار دهد. سرای همدانی‌ها در نیمه دوم دوره قاجار در قلب بازار قم و مجاورت سرای شین بنا شده است. یکی از نقاط حائز اهمیت این سرا در این است که پیوندی میان بازار سنتی قم و بافت مسکونی حاشیه بازار ایجاد کرده است.

سرای مورد مطالعه باشیوه و سبک معماری سنتی و با الگوی سراهای دو اشکوبه بنا شده است. این نوشتار به بررسی شناخت، آسیب‌شناسی و طرح احیا این سرای تاریخی پرداخته و راه‌کارهایی برای احیا و حفظ سلامت اثر و ایجاد جریان زندگی در آن نیز ارائه می‌کند.

روش تحقیق

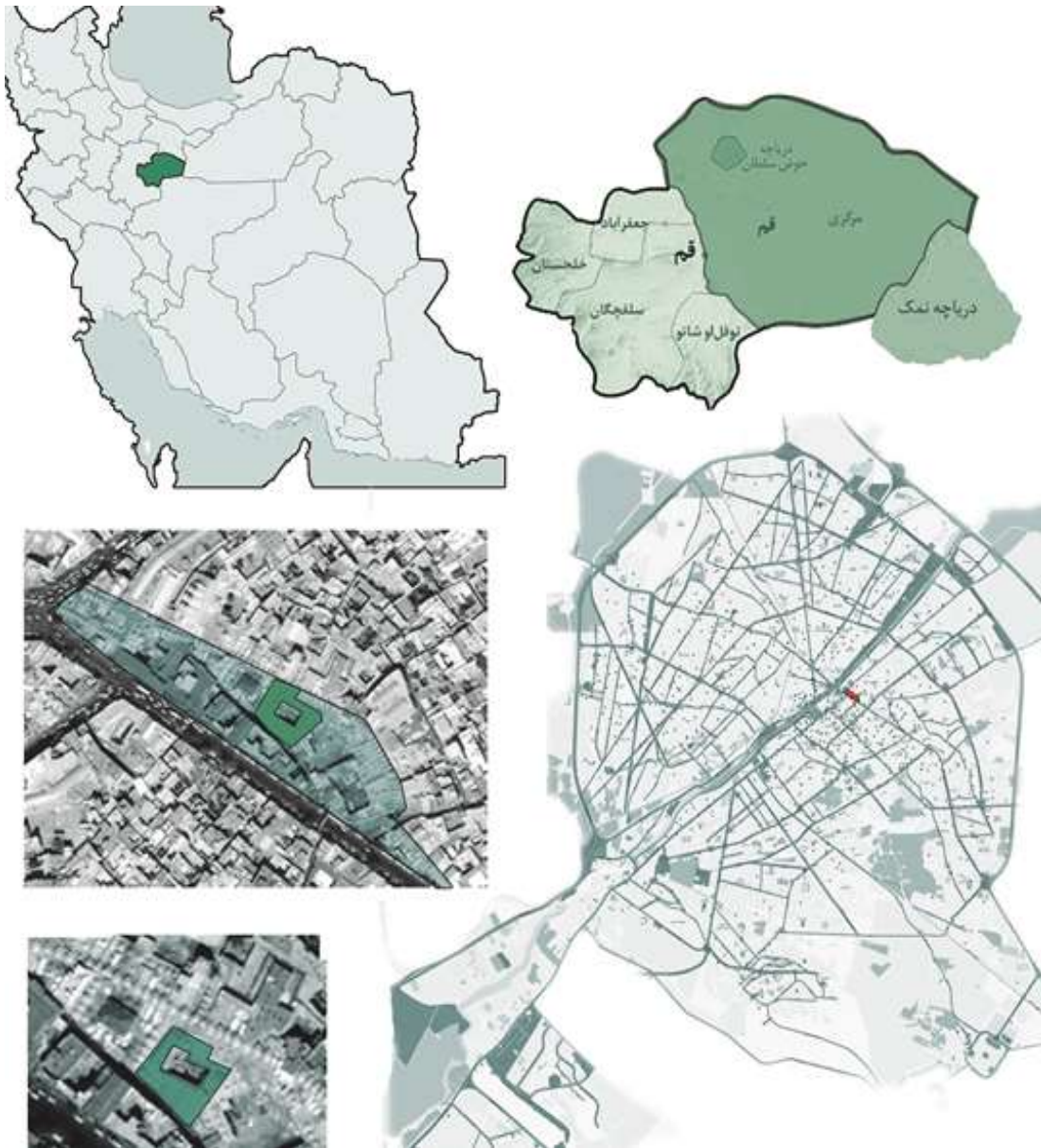
به طور کلی این مطالعه دو بخش اصلی شناخت و آرایه‌ی طرح تقسیم می‌شوند. بخش شناخت خود شامل دو زیرمجموعه‌ی شناخت بستر و شناخت بنا می‌شود که در آن ضمن شناخت کالبد و بافت اطراف، آسیب‌های بنا نیز شناسایی و راه حل درمان آنها آرایه شده است. و پس از آن، پیشنهادات مربوط به این دو موضوع و تاثیر آن بر آینده‌ی سرا و بازار قم بررسی شده است. روش تحقیق این مقاله از جهت هدف: کاربردی و از جهت روش: توصیفی، تحلیلی و روش گردآوری داده‌ها: کتابخانه‌ای و میدانی و روش تجزیه و تحلیل: کمی و کیفی می‌باشد.

شناخت محدوده بافت منطقه

همانطور که از نقشه‌ها برمی‌آید. بازار سنتی قم در مرکز بافت قدیم واقع شده است و همانطور که در بخش هسته گسترش قم توضیح داده شد روند گسترش شهر به سمت جنوب غربی ست و این به آن معناست که با گذشت زمان بازار از مرکزیت شهری درآمده است. سرای همدانی‌ها در قلب بازار قرار دارد.

در دوران ناصرالدین شاه باتوجه به اهمیت یافتن روز افزون مذهبی، اجتماعی و اقتصادی بارگاه مطهر حضرت معصومه (سلام الله علیها)، راسته بازارنو در امتداد گسترش بازار کهنه به طرف دروازه علیخانی شکل گرفت و در این هنگام سرای همدانی‌ها در همسایگی سرای شین، همراه با دیگر سراهای بازار بوجود آمد و گویا به مناسبت کسب و تجارت عده‌ای از تجار همدان در این مکان، سرای همدانی‌ها نام گرفته است. هم اکنون این سرا به عنوان یک بنای نیمه فعال در بازار بحساب می‌آید.

سرای همدانی‌ها در شهر قم و در در بافت سنتی بازار نو در محله آذر و در کوچه بانک سپه قرار دارد. و قدمت آن به دوره قاجار برمی‌گردد. این سرا از یک طرف به بازار و از طرف دیگر توسط گذر بانک سپه به خیابان شهید دل آذر ارتباط دارد.

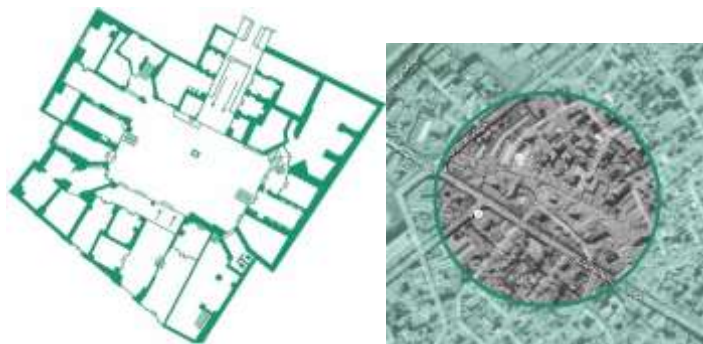
شکل 1- جانمایی بنا در شهر و بافت مورد مطالعه (ماخذ: نگارندگان، 1395)

شکل 2- تعیین حريم سراي همداني ها (ماخذ: نگارندگان، 1395)

معرفی کمی اثر

جبهه های ساخته شده همسایگی های سرا واقع در چهار طرف بنا بوده و کشیدگی و محور اصلی سرا از سمت شمال شرقی به جنوب غربی و عمود بر جهت گذر است. نحوه نورگیری فضاهای روشن از طریق میانسرا و مهتابی تامین می شود و نورگیری فضاهای نیمه روشن مانند دالان ها و حجره ها از طریق ارتباط با فضای روشن صورت میگیرد و نورگیری فضاهای تاریک مانند انبار های انتهایی از طریق ارتباط با فضای نیمه تاریک است.

شکل 3- پلان و سایت پلان بنا (ماخذ: نگارندگان، 1395)

شکل 4- نمای شرقی سرای همدانی ها (ماخذ: نگارندگان، 1395)

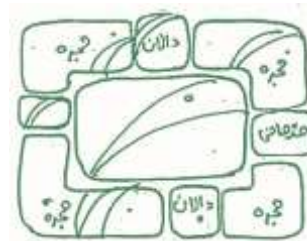
شکل 5- نمای شرقی سرای همدانی ها (ماخذ: نگارندگان، 1395)

شکل 6- نمای شرقی سرای همدانی ها (ماخذ: نگارندگان، 1395)

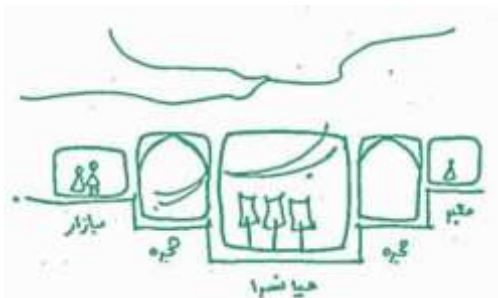

شکل 7- نمای شرقی سرای همدانی ها (ماخذ: نگارندگان، 1395)

شکل 9- سلسله مراتب بنا (ماخذ: نگارندگان، 1395)

شکل 8- دیاگرام فضایی بنا (ماخذ: نگارندگان، 1395)

شکل 11- اختلاف سطح ورودی و میانسرا (ماخذ: نگارندگان، 1395)

شکل 10- روابط فضایی بنا (ماخذ: نگارندگان، 1395)

رویکرد اقلیمی

همانگونه که در بررسی جهت گیری بنا های قم گفته شد در اقلیم شهر قم بهترین فرم فرم مکعبی است-به علت داشتن کمترین اتلافات حرارتی-که جهت آن بین راستای عمود بر محور جنوب تا 35 درجه جنوب شرقی قرار گیرد والبته بهترین جهت قرارگیری جهت عمود بر محور 25 درجه انحراف از جنوب به سمت شرق است. نحوه استقرار فضاهایی بافت تحت تأثیر ساختار شبکه معابر در جهت عمود بر محور 25 تا 35 درجه جنوب شرقی می باشد. برای مثال امتداد کوچه بیگدلی نیز از این ساختار تبعیت می کند که شاید بتوان شک منتج از همخوانی با شرایط اقلیمی دانست. غلبه بر بادهای مزاحم شرقی و شهرهای شرقی در فصول گرم کنترل بازشوها در این جبهه هوا است، استفاده از المان های معماری ایوان و نسبت بازشوها در جبهه های مختلف ساختمان ها از این جمله می باشد.

شکل 12- جهت تابش خورشید و قرار گیری بنا در بافت (ماخذ: نگارندگان، 1395)

پاکسازی آبریزگاه و انتقال آن به جای اصلی	فشار مکانیکی مربوط به افزایش حجم دانه های آهکی (مربوط به ترک های ایجاد شده)		به کار بردن اندود سیمانی در قسمت های تعمیر شده
بازسازی حوض قبلی میانسرا	اختلاف دما زیاد		کفسازی ناهمگون
تعمیر تزیینات	نمک های کربناته ی گچ و اهک (شوره)		ریختن تزیینات نما
حذف اندود های سیمانی	نفوذ آلاینده ها از طریق در بافت سطحی (پوسته و تیرگی مصالح)		جمع شدن زباله
ترمیم گچکاری حجره ها	لوله و کانال کشی نامناسب		
ایجاد ناکش در پای دیوار	مرمت نادرست		
جایگزینی مصالح قدیمی			
جمع اوری زباله			

جدول 2- آسیب نگاری حجره ها (ماخذ: نگارندگان، 1395)

عوامل آسیب رسان	انواع آسیب									
	تاش خورشید	دمای هوا	باران	باد	پخشندگی	رطوبت	زمین و تانوارها	عده های لایه های زیرین زمین	آبهای سطحی	آبهای زیرزمینی
عوامل طبیعی	●									
عوامل انسانی										

موضوع مورد بررسی: حجره ها

عوامل طبیعی	عوامل انسانی
<ul style="list-style-type: none"> تاش خورشید دمای هوا باران باد پخشندگی رطوبت زمین و تانوارها عده های لایه های زیرین زمین آبهای سطحی آبهای زیرزمینی تعمیر نادرست پوشش گیاهی زندگی جانوری پدیده های طبیعی افت کیفیت مصالح مشخصات جمعیتی سطح سواد مفاهیم اجتماعی بورها و اعتقادات ادب و رسوم فرهنگی تفاوت ارزشها مالکیتها و تصرفات فرزاد داران تعمیرات داخلی تعمیرات خارجی حفاظت رواج آسبانات آلایه های استفاده از بنا وضع جغرافیایی و اقلیمی تخریب عمدی دزدی و سوء استفاده تخریب آسبانی استفاده از مصالح نامناسب 	<ul style="list-style-type: none"> تاش خورشید دمای هوا باران باد پخشندگی رطوبت زمین و تانوارها عده های لایه های زیرین زمین آبهای سطحی آبهای زیرزمینی تعمیر نادرست پوشش گیاهی زندگی جانوری پدیده های طبیعی افت کیفیت مصالح مشخصات جمعیتی سطح سواد مفاهیم اجتماعی بورها و اعتقادات ادب و رسوم فرهنگی تفاوت ارزشها مالکیتها و تصرفات فرزاد داران تعمیرات داخلی تعمیرات خارجی حفاظت رواج آسبانات آلایه های استفاده از بنا وضع جغرافیایی و اقلیمی تخریب عمدی دزدی و سوء استفاده تخریب آسبانی استفاده از مصالح نامناسب

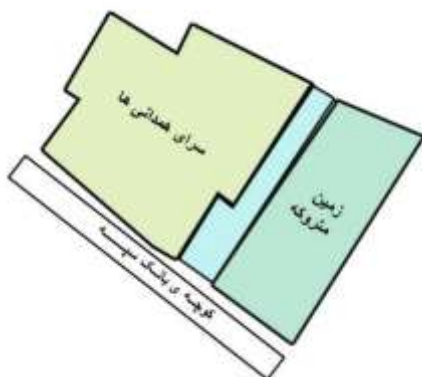

درمان	عامل مخل	عدم تعادل	نوع آسیب و عارضه
عیاق بندی بام	رطوبت صعودی و نزولی و عدم عیاق بندی مناسب	گسستگی و پوسیدگی مصالح	فرسایش و پوسیدگی مصالح
شیب بندی کف	مرمت های نادرست	فرسایش	اجرای نامناسب عیاق بام
یکسان سازی کفسازی	عوامل انسانی		جمع شدن زباله
ساماندهی تاسیسات الکتریکی و لوله های ابرسانی و حذف آنها از نما و جداره های بنا	نفوذ آلاینده ها از طریق در بافت سطحی (پوسته و تیرگی مصالح)		کفسازی ناهمگون
جمع اوری زباله	عمر بنا و کیفیت پایین مصالح		
	اختلاف دما زیاد		
	استفاده از مصالح با ضریب انبساط متفاوت		
	لوله و کانال کشی نامناسب		

آلترناتیو های طراحی (بازارچه ی صنایع دستی روستایی)

اهداف بلند مدت طرح مرکز صنایع دستی

1. تواناسازی و تقویت صنایع از طریق بهبود وضعیت سازمانی آنها (تشکل و سازماندهی)
2. گسترش روابط بین صنایع مناطق شهری و روستایی (جامع نگری)
3. تغییر در نقش دولت از یک عامل تنظیم کننده صنایع دستی و کوچک روستایی به سمت عاملی حمایت کننده و تسهیل کننده برای صنایع (مشارکت مردم)

شکل 13- جهت تابش خورشید و قرار گیری بنا در بافت (ماخذ: نگارندگان، 1395)

4. توسعه نیروی انسانی شاغل در بخش صنایع دستی.
5. حمایت های مناسب مالی از طریق نهادها و تشکل ها.
6. هماهنگی فعالیت ها برای توسعه روستایی
7. ایجاد اشتغال و رشد اقتصادی
8. تجدید حیات روستاها و شهرها
9. حفاظت از میراث ها

کلیات طرح مرکز صنایع دستی

- فضاها عملکردی پیشنهادی برای طرح احیا به شرح زیر می باشد.
- نگرهبانی: برای کنترل مخاطبین بدون دید به معابر
- میانسرا: احیای میانسرا به وسیله کاربری فضای آموزش جمعی، به جهت افزایش جذابیت برای مخاطبین کودک و نوجوان
- ثبت نام شده و بازدید کنندگان
- نگارخانه: فضایی برای نمایش صنایعی که جنبه ی هنری نیز دارند.

- چایخانه: فضایی برای استراحت مخاطبین و بازدیدکنندگان سرا و بازارچه موقت مجاور، این محل به ورودی فرعی سرا راه دارد و در مواقع شلوغی و برای امنیت بیشتر، میتوان آن را از سرا جدا کرد.
- کارگاه ها، محل آموزش هنرهایی هستند که هم اکنون جزء منابع درآمد خانوارهای اطراف قم و بانوان هستند. اولویت ثبت نام کارگاه ها با کودکان و در درجه ی بعد با بانوان است.

شکل 14- جهت تابش خورشید و قرار گیری بنا در بافت (ماخذ: نگارندگان، 1395)

- قسمت جلوی سرا در حال حاضر نیز به حجره های کیف فروشی اختصاص دارد، این حجره ها نقش مهمی در برقراری امنیت و اتصال سرا به بازار را دارند، بنابراین محصولات فروش آنها به محصولات صنایع دستی تغییر می یابد.
- از زمین خالی کنار سرا نیز به عنوان مکمل سرا و بازارچه فروش صنایع دستی استفاده میشود.

راهنما					
۱	نگارخانه آثار	۲	کارگاه معرق	۳	کارگاه چرم دوزی
۴	انبار	۵	اداری	۶	نگارخانه
۷	فضای استراحت	۸	W.C	۹	کارگاه سفالگری
↑ نویس شماره - پلان مبلمان همکف					
مقیاس ۱/۲۰۰					

شکل 15- پلان پیشنهادی طرح احیا(ماخذ: نگارندگان، 1395)

جدول 5- جدول سوات طرح احیای پیشنهادی (ماخذ: نگارندگان، 1395)

نقاط قوت	نقاط ضعف	تهدیدها	فرصت ها
قرارگیری در بازار و امکان جذب گردشگر و بازار فروش.	عدم مشارکت و استقبال کسبه بازار از طرح های پیشنهادی میراث.	تفکیک اراضی به قطعات کوچک، حفر به رویه چاههای غیر مجاز و احداث خانه باغ در روستاهای اطراف.	وجود مطالعات و تشکیل کارگروه رفع مشکلات برای ایجاد صنایع کوچک و خرد روستایی در حاشیه روستاها.
قابلیت ارائه انواع محصولات گردشگری منطقه بر مبنای منابع و جاذبه های فرهنگی و تاریخی.	عدم توسعه اجتماعی - فرهنگی مناسب منطقه.	پیشی گرفتن هزینه بردرآمد خانوارهای روستایی.	حمایت بخش صنایع کشاورزی سازمان جهاد کشاورزی استان قم از شکوفایی اقتصادی روستاهای قم.
آداب و رسوم و ویژگی های فرهنگی منطقه شامل لباس، صنایع دستی و غیره.	عدم توزیع مناسب جمعیت در سکونتگاه های شهری و روستایی منطقه.	نفوذ زندگی شهرنشینی در روستاها و شهرگرایی روستاها.	مسافرت گردشگران ایرانی و خارجی و امکان هدایت گردشگران به عرصه های روستایی.
وجود محور های ارتباطی مهم از طرف ورودی اصلی و فرعی سرای همدانی ها.	وجود تعارضات مدیریتی در منطقه و روستاهای قم.	افزایش نرخ تورم و کاهش قدرت خرید گردشگران.	وجود بازار بالقوه برای محصولات روستاهای اطراف.
وجود فضای باز مناسب و مکمل در کنار محدوده ی معرفی شده.	عدم آشنایی با چگونگی بهره برداری از ظرفیت های موجود در جاذبه ها.	تغییر ترکیب بافت جمعیت منطقه در خروج افراد محلی.	وجود تشکل های غیر دولتی متعدد در منطقه به عنوان فرصتی برای توسعه گردشگری در منطقه.
	عدم ایجاد مراکز استفاده از مشاغل مرتبط با فعالیت های گردشگری در روستاهای پیرامونی.	از بین رفتن مراسم سنتی و قدیمی موجود در روستاها در اثر شهرزدگی روستاها.	تأکید برنامه ملی توسعه گردشگری کشور بر استفاده از قابلیت های مراکز مذهبی و زیارتی استان.
	تمرکز فعالیت های گردشگری به چند مورد محدود.		تأکید برنامه ملی توسعه گردشگری کشور بر هنرها، صنایع دستی و فولکلور استان و معرفی بزرگان، شعرا و اهل فرهنگ استان که برای عرضه به گردشگران و برگزاری جشنواره ها بسیار مناسب هستند.
	عدم اطلاع رسانی و آموزش ساکنان بومی در زمینه فعالیت های گردشگری.		تأکید برنامه ملی توسعه گردشگری کشور بر توسعه محصولات گردشگری همراه با توسعه امکانات گردشگری در مناطق

کوهستانی، دریاچه‌ها، سدها و کانونهای روستایی.			
تأکید برنامه ملی توسعه گردشگری کشور بر ارتقاء محتوا و کیفیت جاذبه ها و توسعه مناسبات بازرگانی گردشگری و تعمیق مناسبات فرهنگی، مذهبی، مناسک و مناسبت ها، با هدف ویژه توسعه بازارهای محلی و دامن زدن به پیوند بازارهای استانی، منطقه‌ای ملی و حتی فراملی.		عدم اختصاص اعتبارات مناسب و عدم برنامه ریزی بازاریابی نظام مند و علمی سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.	
تاکید راهبردهای بلندمدت برای توسعه استان بر توسعه و تجهیز شبکه‌های زیربنایی متناسب با اولویت‌های استان، توسعه زیربنای، تأسیسات و امکانات گردشگری و سیاحتی و ایجاد قطب‌های گردشگری.			

نتیجه گیری

همانطور که ذکر شد مرمت معماری، شاخه ای از هنر معماری است که بر پایه شناخت و مطالعه بناها و بافتهای تاریخی به احیا کردن فضاهای تاریخی به لحاظ کالبدی، ساختاری و عملکردی می انجامد. بناهای موجود در بافت ها به لحاظ احراز هویت و تجلی فرهنگ و باورها و اعتقادات و رفتارها و مناسبات اجتماعی آن بافت از اهمیت زیادی برخوردارند. از مهم ترین دلایلی که برای مرمت ابنیه ذکر می شود حفظ ارزش های موجود است. حفظ ارزش ها شامل خود بنا، فعالیت، دوره ی ساخت، معمار بنا، بعضا صرفه اقتصادی حفظ به جای ساخت و... می شود. اهمیت این مسائل در بناهای مختلف متفاوت است. مرمت تنها برای بناهای شاخص یک دوره نیست. بعضا بناهای موجود در بافت ها به لحاظ احراز هویت و تجلی فرهنگ و باورها و اعتقادات و رفتارها و مناسبات اجتماعی آن بافت از اهمیت زیادی برخوردارند و در صورت حفظ آنها در قالب مرمت و احیا می توانند نقش مهمی را در حفظ یک خاطره بازی کنند. از اینرو پس از تعریف کوتاهی از مرمت و اهمیت آن ، سرای همدانی ها واقع در بازار قم مورد مطالعه قرار داده شد، نقشه ها برداشت شد ، سپس به بررسی عارضه های موجود و دلایل به موجود آمدن آنها و راه حل هایی برای درمان پرداخته شد. سپس به منظور زنده نگه داشتن بازار، به احیای این بنا در کارکرد مرکز صنایع روستایی، اقدام شد.

مراجع

- [1] محمد مرادی، ا. محب علی، م، دوازده درس مرمت، انتشارات توسعه ایران، تهران ، 1393.
- [2] تقی زاده ، م. مبانی نظری معماری و شهرسازی اسلامی، انتشارات راهیان، 1385.
- [3] بدری، ن. آشنایی با توسعه اقتصاد روستایی، ایجاد اشتغال و توسعه صنایع دستی، انتشارات موسسه توسعه فرآیند محور، تهران، 1385.
- [4] احمدی شاپورآبادی، م. سبزآبادی، ا ، تحلیلی بر ظرفیت های توسعه گردشگری مذهبی-فرهنگی کلان شهر قم، فصلنامه مطالعات ملی، شماره دو، سال دوازدهم ، 1390.
- [5] معیارهای تعیین حریم آثار تاریخی، دفتر فنی معاونت حفظ و احیا، سازمان میراث فرهنگی، دفتر سوم، 1379.